

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ РУҲИЙ ВА ЖИСМОНИЙ МАШҚЛАР

доцент, Р.С. Юсупов

доцент, С.У. Абдуазимов

доцент, И.И. Шералиев

Аннотация: Ушбу мақолада Амир Темур ва темурийлар даврида спорт ўйинлари ва оммавий тоғашларни қўшинлар жанговар тайёргарлиги ва жанговар руҳини кўтаришдаги роли ва ўрни умумлаштирилган ва таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Амир Темур ва темурийлар, тоғашлар, оммавий ўйинлар, пойга, кураш, турли жисмоний ва ақлий (ов, човгон ўйини, кураш, улоқ, шахмат, қўшинлари жанговар тайёргарлиги, жанговар ҳаракатлар.

Узоқ минг йилликлардан буён анъанавий тус олиб келаётган ва катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлган тоғашлар, оммавий ўйинларга Амир Темур ва темурийлар даврида алоҳида аҳамият берилган. Бунинг ўзига хос сабаблари бўлган. Чунки бу каби машқларнинг Амир Темур ва темурийларнинг давлат бошқарув ишларида, айниқса уларнинг стратегия ва тактика йўналишидаги олиб борган ишларида янги-янги изланишларни рўёбга чиқишида муҳим роль ўйнаган.

Соҳибқирон Амир Темур ўз олдида қўйган мақсадларини фақат жисмонан кучли, соғлом инсонлар билангина амалга ошира олишлигини жуда ёшлигиданоқ чуқур ҳис этган. У аввал ёшлик йилларида ўртоқлари билан ёшларга хос бўлган ўйинлардан пойга, кураш, подшо-подшо каби ўйинларни ўйнаган бўлса, балоғат ёшига етганда ҳам унинг бу ўйинлари жиддийроқ тус олиб, турли жисмоний ва ақлий (ов, човгон ўйини, кураш, улоқ, шахмат каби спорт ўйинларига алоҳида аҳамият берган. Бу ҳақда Шарафуддин Али Яздий “Зафарнома” асарида ҳам эслатиб ўтган.¹

Кейинчалик Амир Темур бундай спорт ишларига алоҳида аҳамият бериб, ўз армиясини, вазият тақозоси билан, турли жисмоний машқлар ўтказиб чиниқтириб борган. Натижада у турли шароитларда, иссиқ-совуқни писанд қилмай, чўлу-биёбонларда ҳам, тоғу-тоғшоқларда ҳам жанг қила оладиган қўшин тузди. У яратган қўшини олиб борган жанглари ҳақидаги тафсилотларни – стратегия ва тактикада қўллаган усуллари ҳақида биз ёзма манбаларда келтирилган маълумотлар, миниатюра асарларидаги тасвирлар, шунингдек

¹ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 13 б.

археологик қазилмалардан топилган ашёвий далиллар асосида ёритишга ҳаракат қиламиз. У ёшлигидан соғлом, оғирчиликларга чидамли бўлиб ўсган ва ўз замондошларини, айниқса тенгқурларини ўзининг жисмонан бақувватлиги билан лол қолдирган. Тарихий маълумотларга қараганда у туғилган жой Хўжа Илғор қишлоғидаги Хўжа Илғор ота қабристонидан бир суфа устида ҳозирда ҳам илоҳий қудратга эга бўлган ва “полвонтош” номи билан аталувчи бир тош сақланаётган бўлиб, бироз чуқурроқ тўртбурчак шаклда эмиш. Унинг оғирлиги 6 пудча (96 кг) бўлиб, Амир Темур ёшлигида шу тошни кўтариб машқ қилар экан. Қишлоқ аҳлининг айтишларича бундай оғир тошни фақат кўнгли покларгина кўтара олар эмиш.²

Келажакда таниқли давлат арбоби ва афсонавий саркарда бўлиб шуҳрат қозонган Амир Темур ва темурийлар даврида кўнгли очиш ва зарурий ҳолларда озуқа ғамлаш мақсадида кенгликларда, тоғлик ерларда ташкил этилган ишлардан бири ов машғулоти бўлиб, тарих саҳифаларига назар ташлайдиган бўлсак кишилиқ жамиятининг илк даврларидан бошлаб инсоннинг кундалиқ турмуш эҳтиёжларини қондириш машғулоти сифатида майдонга келган. Бунинг исботи сифатида Ўзбекистон ҳудудидаги бизнинг кунларгача етиб келган тоғлик районлардаги қоятошларга битилган суратларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин.³ Улар ичида Сурхондарё вилоятидаги Кўҳитанг тоғининг шарқий ёнбағридаги Зараутсой дарасидаги суратлар алоҳида тарихий аҳамиятга эга. Ундаги бир суратда махсус ниқобларга ўралган овчилар томонидан ёввойи буқани ўраб олиб қўлга киритиш жараёни тасвирланган.⁴ Гўё аждодлар усулидан намуна олган каби Амир Темур замонида ҳам ов санъати ўз кўринишини йўқотмаган. Ёшлигидан овга қизиқиб, уни дастлаб кўнгли очиш машғулоти сифатида қабул қилган Амир Темур, ҳокимиятни ўз қўлига олгач, овга бўлган муносабати, қизиқиши ўзгача тус олган. Эндиликда Амир Темур нафақат ов ўтказиладиган майдонларга, балки бошқа кўринишдаги спорт турларига ҳарбий машқ ўтказиш воситаси сифатида қараган.

XV асрда яратилган тарихий ва бадий асарларнинг саҳифаларига ишланган турли кўринишдаги санъат асарлари – миниатюраларга назар ташласак, Амир Темур ва темурийлар даврида ташкил этилган ов жараёнларининг манзараси яққол кўзга ташланади. Масалан, “тоғда шох ови” номли миниатюрада аскарлар томонидан турли ҳайвонларни халқа шаклида ўраб олиб, ов қилиш ҳолати

² Улашова Севинч. Хўжа Илғор тарихи. – Тошкент: ЎЗР ФА “Фан” нашриёти, 2006. – 129 б.

³ Қаранг: Сармишсой расмлари. ЎЗМЭ. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2004. Т.4. – 524 б. Зараутсой расмлари. ЎЗМЭ. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2002. Т.3. – 672 б.

⁴ Санъатшуносларнинг фикрига кўра бу суратлар мезолит даврида чизилган. Қаранг: Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана с древнейших времён до середины девятнадцатого века. – М.: изд. Искусство, 1965. – с. 14.

тасвирланган.⁵ Бу миниатюра тасвири Петербургдаги М.Е.Салтиков-Щедрин номли халқ кутубхонасида сақланмоқда. Бу миниатюра асари Абдурахмон Жомийнинг 1549 йилда кўчирилган “Силсилат аз-захоб” (Олтин занжир) номли асарининг охириги бетига жойлаштирилган. Миниатюра икки қисмдан иборат бўлиб, унда тоғ манзараси ва ундаги ўсимликлар, ҳайвонот дунёси ва бу тоғ жонзотларини (тоғ эчкилари, охулар, қоплонлар каби) саноксиз отликлар томонидан ўраб олганлиги жуда жонли тасвирланган. Бу отликлар тоғ ҳайвонларини ўраб, бир ерга тўпланишга мажбур қилишмоқда. Уларни эса отлик шахзодалар камонлардан ўқ узиб яралашмоқда.

Тасвирдаги қоплонларга ташланаётган отлик овчи шубҳасиз Амир Темур бўлиши керак. У ўзининг қора отларининг бирида камон билан бир тўда қоплонларга ташланаётганлиги акс эттирилган. Шу ерда Ибн Арабшоҳ қаламига мансуб бўлган “Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур” номли асардан лавҳалар келтирамиз.⁶ Фикримизча қуйидаги тафсилотлар айнан шу миниатюрадаги тасвирга тегишли бўлса ажаб эмас.

“Айтишларича, кунларнинг бирида Темур сайд (ов) қилмоқни истаб, ўз одатига кўра ўнгу чап (томон)га қўшини ва аскар тўдаларини юбориб, пиёдаларининг ана у майдонларга, отликларининг мана бу қишлоқлару адирларга чиқишларини ҳамда жилғаю текисликларга чўзилиб, ёйилишларини буюрган. Қачонки (у далалардаги) ваҳшийларни фириб ҳалқаси сиқиб (ўраб) олиб, рамо (отмоқ) ва асмо (ўлдирмоқ) “феъл”лари учун Амру Зайд ўзаро низо чиқариши дуруст бўладиган пайтда, ҳеч бир киши овга қараб на зарба, на таъна, на отишга ишорат бермайди, балки улар ушбу саҳро ҳайвонларини шу ўлим ўчоғига қайтариб турадилар.

Ҳар ким ўзига фармон қилинган (амр)га амал қилади. Қачонки ўша тўдалар ва гуруҳлар сафи бир-бирига жипслашган бинолар каби терилиб, бу парчаловчи (аскар)лар сафлари у ҳайвонларни гўё ойни (ўртага) ўраб олган юлдузлар мисоли ўраб олгач, ҳайвонлар денгизлари ушбу (қуруклик) жойда мавж урдик, бу тошқин селлар гирдобидан у (ҳайвон)лар учун на чиқадиган, на ўтадиган жой топилди. Натижада, ҳайвонлар айланиб кўзғолдилар, ҳайратланиб безовталандилар, маърашиб талпиндилар ва вағиллашиб фиғон қилдилар, дод-фарёд қилганларидан кейин тинчидилар ҳамда доимо уларга кенг бўлган ерларда сиқилдилар. Ўша ер байроқларининг хилъатлари шу “ҳайвонлар йиғилганда” улар қаторлари билан тикилди. Қачонки у ваҳшийлар шу аҳволда ғоят даҳшатли вазиятда эканларида, Темур, ҳар тарафдан ноғораларни уришга най ва карнайларни чалишга амр қилди. Шундан кейин косалар урилиб, сурнайлар

⁵ Массон М.Е. К истолкованию миниатюры “шахская охота”. Из истории живописи Средней Азии. –Ташкент: изд. Гафура Гуляма, 1984. – с. 124-125.

⁶ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Тошкент: Меҳнат, 1992. 2-китоб. – 80-81 б.

овози ҳам кўтарилиб, бутун олам шовкин-сурон, дод-войга тўлиб кетди; “еру дунё титраб”, атроф алғов-далғов бўлди.

Ҳайвонлар ноғоралар овозини эшитиб ҳолдан тойиб, ўтақаси ёрилди, сулайиб, кимир этмай қолдилар. Сўнгра бир-бирининг пинжига кириб (бир-бирларига) ёпишдилар ва қиёмат-қойим бўлди, деб тасаввур қилдилар; баъзилари баъзиларининг бўйнидан қучоқлаб ухладилар, хўкизлар (урғочи) шерларни қучоқлади, шер эса кийик билан (бирга) ётди, бўри эса охулар орасига яширинди, тулки қуён болаларига қўшилди, ёввойи эчки туяқушдан паноҳ тиласа, қуён қирғийдан ёрдам сўради, калтакесак катта балиқдан, қўшоёқ қаргадан мадад истади. Ана шу дамда Темур ўз авлоди ва амирларининг болаларию набираларига ҳеч бир иккиланмасдан истаганию (у ҳайвонлардан) отишни, шилишни, ўлдиришни буюриб, ўзи эса уларга назар солиб, (уларнинг ишларини) томоша қила бошлади. Уларнинг ҳаракату ҳолатларини кўриб, қаҳқаҳа отиб кулар, уларни олға ундаб, курашга чорлар, бу билан гўё ботирларни ов қилишга журъатлантирарди. Аскар ҳошиялари улар ўлдирган овларни тугатиб, қўпайтирган ўлжаларини йиғиштира бошладилар.

Амир Темур ва темурийлар давридаги машғулотлардан кураш, от пойгаси, чавгон, камон отиш машқи ўйини каби ҳам кўнгилоҷар, ҳам спорт билан боғлиқ ўйинлар муҳим роль ўйнаган.

Бу даврда кенг авж олган спорт турларидан яна бири чавгон ўйинларидир. Бу каби спорт билан шуғулланиш учун махсус майдонлар (ўйингоҳлар) бўлган. Ана шундай ўйингоҳлардан бири Самарқандда Афросиоб харобалари ёнбағрида жойлашган Боғи Майдон номи билан машҳур бўлган. Бу майдоннинг бир чеккасида Улуғбек даврида “Чилустун”, “Чиннихона” номли саройлар қад кўтарган.

Темурийлар тарихи давлат музейи экспозициясидан чавгон ўйинининг асосий элементларидан бири бўлган тўп-соққа (гўй) жой олган. Ушбу ноёб топилма академик Ю.Буряков бошчилигидаги археологик қазишмалар даврида Самарқанд шаҳридаги Регистон майдонининг пастки XV асрга оид маданий қатламларидан топилган. Бу тўп оқиш рангдаги мрамардан ниҳоятда думалок қилиб ишланган бўлиб, оғирлиги роппа-роса бир килограмм, диаметри 9 сантиметрдир. Темурийлар даврида яшаб ижод этган Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий қаламларига мансуб бўлган китобларнинг саҳифаларига ишланган миниатюра асарларига назар ташлайдиган бўлсак, турли мавзудаги тасвирлар қаторида “Чавгон” ўйини тасвирланган асарларни ҳам кўрамиз.⁷ Уларда мусобақаларда қатнашаётган икки гуруҳ отлик ўйинчиларнинг ҳозирги муз устидаги хоккейчилар каби ҳаракат қилаётганликларини, қўплаб

⁷ Алишер Навоий асарларига ишланган миниатюралар. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 80, 104-расмлар.

тамошабинларни, ўйинчиларни чавгонлари (ключка) синиб қолган тақдирда улар алмаштириб беришга шай турган ёрдамчиларни кўриш мумкин.

Бу ўйиндан ташқари миниатюраларда “Камон отиш машқи” деб аталган ўйинларни кўриш мумкин. Бунда ҳам махсус майдонда машқда қатнашаётган гуруҳлар (рақиблар) навбати билан баланд қилиб тикланган ёғоч (хода) тепасига маҳкамланган юмшоқроқ буюмни нишонган олишлари тасвирланган. Шунингдек навбати билан ўқ узаётган камончиларни ҳаракатини ва уларни буюмни қай даражада нишонга олаётганини махсус тайёрланган ҳакамлар (судья) назорат қилиб турганлиги, ўйинчиларни камон ўқлари билан таъминловчи ёрдамчилар ва атрофдан ўраб турган тамошабинлар тасвирланган.⁸

Қадимдан мавжуд бўлган ва темурийлар даврида кенг авж олган бундай ўйин-машқ деб аталувчи спорт турлари ёшларнинг сихат-саломатлигини мустаҳкамлашдан ташқари, уларга завқ бағишлаган. Кенг авж олган бу каби ўйинлар гарчи оддий қарашда ўйин деб ҳисоблансада, уни заминда ўзгача мақсадлар ётган.

Келажакда таниқли давлат арбоби ва афсоновий саркарда бўлиб шуҳрат қозонган Амир Темури ўз армиясини шароитга кўра турли жисмоний машқлар ўтказиб чиниқтириб борган. Натижада у турли шароитларда, иссиқ-совуқни писанд қилмай, чўлу-биёбонларда ҳам, тоғу-тошлоқларда ҳам жанг қила оладиган армия яратди. У яратган армиянинг тафсилотлари ҳақида биз ёзма манбаларда келтирилган маълумотлар, миниатюра асарларидаги тасвирлар, шунингдек археологик қазилмалардан топилган ашёвий далиллар асосида озми-кўпми маълумотларга эгамиз⁹.

Темурийлар тарихи давлат музейининг экспозиция залларида намойиш этилаётган бир қатор Республикамиздаги мусаввирлар томонидан яратилган рангли расмлар, шунингдек миниатюра асарларининг катталаштирилган намуналарига назар ташласак, XIV-XV асрларда ташкил топган армия ҳақида тасаввурга эга бўлишлик мумкин. Бу тасвирларда жангга тайёргарлик ишлари, аскарларнинг кийган ҳарбий кийимлари, жанговор қуролларининг турлари ва кўриниши, кенг бепаён чўллардаги, тоғи-тошлардаги жанг манзаралари кабиларни кўрамыз. Масалан, “Тоғдаги жанг” деб номланган миниатюра эътиборга лойиқдир. Унда Амир Темури бошлиқ бир гуруҳ кўшиннинг баланд тоғ тепасидан туриб душманга зарба бераётган ҳолати тасвирланган. Тасвирда Амир Темури кўрсатмасига биноан жангчилар камонларидан пастда жойлашган рақибларига қарши ўқ узишмоқда, лекин тоғни панасига ўтиб олган рақибларни нишонга олишни иложи йўқдек. Узоқни кўра билган ва турли шароитларда жанг

⁸ Алишер Навоий асарларига ишланган миниатюралар. – Тошкент: Шарк, 2001.

⁹ Yusupov R.S., Muzaffarov Z.Q., Najimov M.M., Xodjixodjayev F.M. Harbiy san'atning rivojlanishi / darslik. – Toshkent, 2022. – 776 b.

қилиш усулларини яхши ўрганган Амир Темур тикка қояликлардан махсус тайёргарлик кўрган бир гуруҳ камончиларни махсус ўқ ўтмас сандикчаларга жойлаштириб пастга¹⁰ туширмоқда. Натижада улар тоғ панасига ўтиб олган рақибларига камонлари ёрдамида зарба бермоқдалар.

Амир Темур фаолиятидаги ўйинлардан яна бир тури бу унинг шодлигида ҳам, ранжиган пайитларида ҳам, бирор ишга қўл уришдан аввал ҳам, фикрини пешлаб олиш мақсадидаги севган ўйини шатранж (шод+ранж) ўйини бўлган. Шатранж атамаси арабча сўз бўлиб, форс тилида шоҳмот (шоҳ ўлди ёки таслим бўлди) деб аталган. Ўзбекистон худудида кенг оммалашган бу ўйин қадимий бўлиб, уларнинг доналари кўплаб археологик қазилмаларда топилган. Масалан, Сурхондарё вилоятидаги Далварзинтепа ёдгорлиги қатламларидан 2 минг йил муқаддам фил суягидан ишланган, чўккалаб турган фил тасвирли шахмат донаси¹¹, Самарқанддаги Афросиоб ёдгорлигидан эса VIII асрга оид 8та ўйиб ишланган шахмат доналари топилган¹². Шахмат ўйинининг қадимийлиги шубҳасиздир ва бу ибтидоий даврдан бошлаб такомиллашиб келган жанг тартиблари ва уларда қўлланилган қуроллардан самарали фойдаланиш мақсадида жангчиларни тартиби билан жойлаштириш натижасида жанговор сафланиш тизими пайдо бўлганлиги билан боғлиқдир.

Ўрта Осиёда қўшинлар жанговар тартибининг энг яхши намуналарини Амир Темур армиясида кўриш мумкин. Шунга кўра Амир Темур тенгсиз ижодкор тариқасида ўйин усулларини жумладан катта шатранжни ихтиро этган эди. Шунингдек, шу даврларда давралик ва узунчоқ шахмат ҳам бўлган. Амир Темур кўпинча катта шатранж ўйнар эди. Бу шатранж тахтасининг эни ўн бир, бўйи ўн хонадан иборат бўлиб, XV аср олими Ибн Арабшоҳ “Амир Темур тарихи” китобида бу ўйинда иштирок этувчи доналар номини келтириб, ўйинни ўрганиш йўли амалда осонроқ эканлигини таъкидлаган холда ўйин қоидалари ҳақида маълумот бермаган. Ибн Арабшоҳ бу ўйинни бир томонида 33та доналар иштирок этиши ва улардан ҳозирги замон шахматида йўқ бўлган туя, жирафа, илғор, турли пиёдалар каби доналар иштирок этишини ёзиб қолдирган.¹³

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш керакки, Амир Темур қўшинларни жанговар тайёргарлиги ва жанговар руҳиятини доимо юқори даражада ушлаб туриш ҳамда такомиллашиб келган жанг тартиблар ва уларда қўлланилган қуроллардан самарали фойдаланиш мақсадида жангчиларни тартиб билан жойлаштиришда ўйинлардан кенг қўламда самарали фойдаланган. Шунинг учун, замонавий шароитларда ҳам бундай спорт ўйинларидан фойдаланиш ҳарбий хизматчиларни жанговар тайёргарлиги ва жанговар руҳини кўтаришга хизмат қилади.

¹⁰ Бу сандикчалар жойини ўзгартирувчи бурж вазифасини ўтаган.

¹¹ Культура и искусство древнего Узбекистана. Каталог выставок в двух книгах. – М., 1991. книга 1. – с. 128.

¹² Буряков Ю.Ф. Шахматы древнего Афрасиаба. Тошкент: “Санъат” журналы, 2000, №2. – 10 б.

¹³ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). – Тошкент: Меҳнат, 1992. 1-жилд. – 86-87 б.